

COMPARATIVE ANALYSIS OF PROCESSES OF URBANIZATION IN STALINO (DONETSK) AND LVOV REGIONS IN 1950s

Purpose

The article considers the Soviet policy of urbanization of Ukraine in 1950s, in its storage quantity and other. It analyses the urbanization processes in Donetsk region and Lvov region. The article reveals changes in dynamics quantity of population in towns. The author comes to conclusions on nature of influence of political and economical factors into changes quantity of population, on the processes of urbanization in Ukraine. It shows changes in dynamics quantity of population in 1959s. The conclusions on the nature of influence of political factors into changes quantity of population, natural and mechanical increase are made.

Approach

The study is based on critical analysis of the sources of central and Donetsk Oblast State Archive, namely regulatory acts, record keeping documents of local authorities, papers of the Communist Party of the Soviet Union and its local branches. Consequently, the content and types of the source range is quite revealing and varied, which gives the opportunity to conduct an objective research of the issue.

It begins with a short historiographical review of the problem being analyzed, at the end of which an author comes to the conclusion about the actuality of the topic of the research.

Findings

This article shows the formation of basic branches of migrational policy and its realization, influence to social and economic development and also the condition of the population in regions just before the Great Patriotic War for example Donetsk region and Lvov region. It is revealed the peculiarities of migrational processes industry towns during the Great Patriotic War, consequences of military depopulation for the demographical and socio-economical development. It is found out the interconnection and mutual dependence of foreign migration and socio-economic development of the region. It is shown that success urbanization in 30-s was obvious. It was accompanied by the non-proportional character of development of certain regions of the Ukrainian republic and by some artificial manner of the process. There was drawn a conclusion that a system of a versatile influence by means of education, media, art, state and public organizations upon a personality was formed exactly in cities. The methods of realization of the state migrational policy in Ukraine are determined here too. According to the analysis of the contemporary records we can follow the dynamics of coming of the population and leaving it, the reasons of fluctuation in the supply of trained personal and the part of external migrations in the formation of labour resources and population tons. The author of the thesis explores the evolution of the state migration policy and

its consequences for the social and economic development of Ukraine and regions of Ukraine and its towns.

Research implications

The study of this issue reveals new pages of history of the Soviet authorities, Soviet policy of urbanization of Ukraine in 1950s.

Value

The development of urbanization of Ukraine in 1950s has a practical value urbanization processes in modern times. The thing is that currently our country is incapable of fully liquidating the mentioned problems.

Keywords: *Ukraine, Donetsk region, Lviv region, towns, urbanization, processes, region, population, reconstruction, natural and mechanical increase, social development, economic development.*

Микола Алфьоров

(к.і.н., проф. каф. правових та соціальних дисциплін Горлівського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом. fotodonetsk@ukr.net)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СТАЛІНСЬКІЙ (ДОНЕЦЬКІЙ) І ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ У 1950-х рр.

Останнім часом об'єктом пильної уваги з боку істориків є урбанізаційні процеси, які відбувалися в нашій країні в післявоєнні роки. Такий інтерес не випадковий, оскільки сьогодні в світі зростають темпи урбанізації, а для України важливим є визначення місця та методів проведення урбанізаційних процесів. За роки радянської влади накопичений значний досвід керівництва урбанізаційними процесами, які найвиразніше виявилися в Донецькій та Львівській областях, які мали великі відмінності у промисловому потенціалі, забезпеченні трудовими ресурсами та ін. В той же час саме в ці роки було закладено ті проблеми у здійсненні урбанізаційних процесів, що відчуються сьогодні.

У статті на основі вивчення літератури та джерел досліджуються особливості урбанізаційних процесів в Україні, аналізується хід урбанізаційних процесів в Сталінській (Донецькій) і Львівській областях в 1950-і рр. Особливу увагу приділено аналізу даних всесоюзного перепису 1959 р. Показано вплив політичних та економічних чинників на хід урбанізаційних процесів, їх особливості в областях.

Особлива увага звертається на чинники урбанізації, вплив держави у їх формуванні, темпи урбанізаційних процесів – зростання міського і зменшення сільського населення, зростання кількості міст та їх категорії; розглядаються особливості урбанізаційних процесів у найбільш промислово розвиненій Сталінській (Донецькій) області та у Львівській області, яка демонструвала у ці роки високі темпи промислового розвитку та урбанізації. Показано місце і роль механічного і природного приросту у змінах чисельності міського населення регіонів.

Результатом проведеного дослідження є визначення темпів і рівня урбанізаційних процесів у старих промислових і раніше сільськогосподарських регіонах,

з'ясування ролі радянської держави в спрямуванні і визначенні напрямків урбанізаційних процесів.

Ключові слова: Україна, регіон, міста, урбанізаційні процеси, Донецька область, Львівська область, населення, чисельність, природний і механічний приріст.

На сучасному етапі дослідження урбанізаційних процесів набуває надзвичайної актуальності. Окремі країни демонструють високий рівень зростання населення і, відповідно, урбанізації, у той час як інші – стійке зменшення населення, що позначається на розвитку міст, регіонів країн. Питання розвитку міст в Україні викликають усе більшу увагу сучасних дослідників, проте й досі залишаються маловивченими. Їх вивчення не було об'єктом спеціального дослідження.

У історіографії проблема урбанізації як така не вивчалася, хоча окремі аспекти розвитку країни у 1950 -х рр. знайшли відображення у загальних працях і тематичних монографіях [1,2,3]. Серед них слід відзначити праці П. І. Лавріва [4], Б.Д. Лановик, а з. М. Матисякевич, Р. М. Матейко [5], В.К. Барана [6], С.С. Падалки [7], В.О. Романцова [8], Д.С. Шелеста [9], А.П. Пономарьова [10], К.В. Заблоцька [11], Л.В. Ковпак [12], А.О. Саржана [13], Б. Кравченко [14], О.Удод [15], О. В.Потильчака [16], Б.Черкеса [17]. Окремі факти можна знайти у краєзнавчій літературі [18]. З праць, які присвячено теоретико-методологічним проблемам урбанізації та окремим аспектам урбанізаційних процесів, слід відзначити праці В.Я. Верменич [19], Г.Л. Глуханової [20], О.В. Андрощук [21] та ін. Окремі питання щодо розвитку міст УРСР, міграцій сільського населення до міст у ці роки було розглянуто у дисертаціях Т.М. Пронь [22], Н.М. Хоменко [23] та ін., а також працях автора [24]. Незважаючи на це, проблема ще не знайшла достатнього висвітлення й залишається актуальним.

Мета статті – на основі аналізу літератури та джерел дати порівняльний аналіз розвитку урбанізаційних процесів в Сталінській (Донецькій) та Львівській областях в 1950-х рр., які мали найбільшу кількість міст в Україні.

У повоєнні роки було відроджено міста республіки, з'явилися нові міста та селища, було налагоджено функціонування комунальних служб та постачання мешканців предметами першої необхідності. Проте відбудова міст та міської інфраструктури були при цьому на другому плані. Форми і методи відбудови українських міст визначалися двома головними чинниками: масштабами руйнувань та реальними можливостями радянської системи управління та економіки. Період 1946-1949 рр. характеризувався хаотичною відбудовою житла методами «народної будови» і тільки у 1949-1953 рр. можна казати про активну забудову центральних магістралей міст і в той же час наростання кризових явищ, дисонансом у діях великої кількості відомчих забудовників. Швидка відбудова в той же час посилила й процес деформованої урбанізації, що найкраще помітно при порівнянні темпів відбудови міст і відновлення міського господарства між промисловими центрами та іншими містами. Найбільш швидкими темпами і дещо краще відновлювалося міське господарство промислових регіонів. В той же час загальмувався розвиток міст, які не належали до промислових або транспортних центрів. Найбільш урбанізованим регіоном за-

лишався Донбас, частка міського населення якого становила тут у 1952 р. 78,4 %, тоді як у СРСР в цілому вона дорівнювала 40 %, а в Україні – 37,6 % [25].

Відбудовна концепція радянського уряду поглибила диспропорцію в розвитку окремих регіонів та міст. Поступово все більше виявлялися відмінності культурно-побутової, виробничої та соціальної інфраструктури у великих і малих містах. Та навіть у промислових і культурних центрах протягом відбудовного періоду не вдалося задовольнити потреби в житловому фонді, транспорті, побутовому обслуговуванні. Незважаючи на труднощі відбудови було закладено підмурок для подальшого розвитку урбанізаційних процесів, які набули динамізму у середині 1950-х рр. В їх основі був розвиток промислового виробництва. До відбудованих та реконструйованих підприємств додавалися нові – вугільної, хімічної, машинобудівної та ін. галузей. Особливо помітним цей процес був у Західній Україні, де йшла радянська індустріалізація регіону. Розвиток промисловості потребував міграцій сільського населення до міст.

Підсумок урбанізаційним процесам у повоєнні роки підбив Всесоюзний перепис населення 1959 р. Щоб полегшити проведення перепису урядовою постановою на період його підготовки і проведення з 1 жовтня 1958 р. по 1 лютого 1959 р. заборонялися адміністративно-територіальні перетворення. І тільки після цієї дати знов стали прийматися рішення про перетворення селищ у міста.

Перш за все перепис зафіксував зростання чисельності населення, у тому числі зміни у етнічному складі населення УРСР. У всякому разі, загальна чисельність довоєнного населення України (40,967 тис. осіб), за переписом 1959 р. (без Кримської і Закарпатської областей, в яких у 1959 р. мешкало відповідно 1 201 тис. осіб і 920 тис. осіб), не була досягнута і становила без згаданих областей 39,7 млн. осіб, що на 1220 тис. менше, ніж було на початок 1941 р. Довоєнний рівень населення був досягнутий лише в другій половині 1960-х років. Враховуючи дані з Кримської і Закарпатської областей, населення України, за переписом 1959 р., досягло 41 869 тис. осіб. Українців у республіці мешкало 32 158,5 тис. (76,8%), росіян – 7091,3 тис. (16,9), євреїв – 840,3 тис. (2,0), поляків – 363,3 тис. (0,9), білорусів – 290,9 (0,7), молдаван – 241,6 (0,6), болгар – 219,4 (0,5), угорців – 149,2 (0,4), греків – 104,4 (0,2), румунів – 100,9 (0,2), татар – 60,9 (0,1), вірмен – 28,0 тис. (0,1), гагаузів – 23,5 тис. (0,1), німців – 23,1 (0,1%), чехів – 14,5 тис. і словаків 14 тис. осіб. На інші, менш численні національності, разом припадало 146,2 тис. осіб (0,3%).

Значні зміни відбулися й у розвитку міст і містечок. Порівняно з Всесоюзним переписом 1939 р. перепис населення 1959 р. зафіксував високу динаміку зростання як чисельності міського населення загалом, так й кількості міських населених пунктів. Усього чисельність міського населення за цей період збільшилася на 41,1%, у тому числі населення міст – на 35,7%, інших міських поселень – на 65,5% [26]. Тобто, населення селищ зростало майже вдвічі швидше, ніж населення міст. В той же час населення великих міст збільшувалося швидше, ніж малих. Так, у 1959 р. населення у містах з чисельністю мешканців до 20 тис. осіб збільшилося на 23,3%, з чисельністю мешканців 20-100 тис. осіб – на 30,6%, з чисельністю

мешканців 100-500 тис. осіб – на 39,1%, а у містах з чисельністю населення понад 500 тис. осіб – на 46,0%. Чисельність населення міських поселень з чисельністю мешканців до 5 тис. осіб збільшилася на 39,6%, з чисельністю мешканців у 5-10 тис. осіб – на 53,1%, понад 10 тис. осіб – більше, ніж утричі.

За даними перепису 1959 р. в Українській РСР нараховувалось 1 076 міських поселень, з них – 332 міста та 744 селища міського типу. При цьому, міст із населенням до 3 тисяч осіб нараховувалось 9, міст із населенням у 3-5 тисяч осіб – 25, міст із населенням від 5 до 10 тисяч осіб - 61, міст із населенням від 10 до 20 тисяч осіб – 98, міст із населенням від 20 до 50 тисяч осіб – 90, від 50 до 100 тисяч осіб – 25, від 100 до 500 тисяч осіб – 19, від 500 тисяч осіб – 5 [27]. Найбільше міст було у Сталінській (Донецькій) та Львівській областях, які мали 39 і 35 міст районного, обласного, республіканського підпорядкування відповідно. Проте кількість міст не можна вважати найважливішим показником урбанізованості. Міське населення у Львівській області складало 1390 тис. осіб (27,8% від загальної чисельності населення області), а сільського – 3620 тис. осіб (72,2%) [28]. А чисельність міського населення Сталінської області – 3656 тис. осіб, або 85,8% від загальної чисельності населення області при 606 тис. осіб сільського населення, що складало 14,2% від загальної чисельності населення області [29]. Пояснення цьому зовнішньому парадоксу було дуже просте: на Львівщині переважали малі міста (їх нараховувалося 27, при цьому 4 з них нараховували до 3 тис. осіб, 10 – нараховували 3-5 тис. осіб, 13 – нараховували 5-10 тис. мешканців, 3 – нараховували 10-20 тис. осіб, 4 – нараховували 20-50 тис. осіб, 1 – відносилося до категорії міст з чисельністю населення у 100-500 тис. осіб. В той же час, в Сталінській області 1 місто потрапляло до категорії міст з населенням понад 500 тис. осіб, 4 – з населенням 100-500 тис. осіб, 5 – з чисельністю мешканців у 50-100 тис. осіб, 16 – у 20-50 тис. осіб і т.д. [30]. Наочно співставити кількість міст двох областей у різних категоріях допомагає наступна таблиця (див. табл.1).

Таблиця 1

Міста Львівської і Сталінської областей у 1959 р. [31]

Міста з чисельністю населення (тис. осіб)	Львівська область	Сталінська область
До 3 тис.	4	--
3-5 тис.	10	--
5-10 тис.	13	--
10-20 тис.	3	13
20-50 тис.	4	16
50-100 тис.	--	5
100-500 тис.	1	4
понад 500 тис.	--	1
Усього	35	39

Дані таблиці показують, що на Львівщині переважали малі міста й зовсім не було міст з чисельністю населення 50-100 тис. осіб і понад 500 тис. осіб. В той же час в Сталінській області не було малих міст перших трьох категорій, проте було 29 міст з чисельністю населення від 10 до 50 тис. осіб, 5 входили до категорії міст з чисельністю населення від 50 до 100 тис. осіб (яких на Львівщині не було зовсім), 4 мали від 100 до 500 тис. осіб, а 1 місто (Сталіно) нараховувало понад 500 тис. осіб. Отже, важливе значення в оцінці урбанізованості має показник зміни чисельності населення міст, бо зменшення чисельності населення окремих міст свідчить більше про поглиблення урбанізаційних процесів. Співставлення цього показника дає цікаві результати, навіть з урахуванням тих людських втрат, які мали міста під час війни. Так, з період з 1939 р. по 1959 р. у Львівській області відзначалося зменшення населення ряду міст (див. табл.2).

Таблиця 2

Зменшення чисельності населення окремих міст Львівської і Сталінської (Донецької) областей у 1939 - 1959 рр. [32]

Львівська область		Сталінська область	
Місто	Показник (тис. осіб)	Місто	Показник (тис. осіб)
Белз	-4	Дебальцеве	-0,4
Бібрка	-2,4	Костянтинівка	- 7,1
Борислав	-17,5	Часів Яр	- 0,9
Броди	-5,5		
Глиняни	-2,5		
Жовква	-2,6		
Золочів	-10,4		
Комарно	- 2,4		
Перемишляни	-2,3		
Радехів	-0,6		
Сколе	-2,7		
Старий Самбір	-1,7		

В таблиці не враховані Бузьк, Городок, Доброміль, Кам'янка-Бузька, Мостиська, Рава-Руська, Рудки, Сокаль, Судова Вишня, Турка, Угнів на Львівщині через відсутність даних про чисельність населення в них на 1939 р., а також населені пункти, які отримали статус міст у 1950-ті р. На Донеччині не враховано Артемове, чисельність населення якого залишилась на рівні 1939 р., а також населені пункти, які отримали статус міст у 1950-ті роки, або відсутні дані на 1939 р. Проте й наведених даних досить, щоб стверджувати, що чисельність населення 12 міст Львівщини зменшилася, в той час як на Донеччині зменшення чисельності населення було зафіксовано тільки у 3 містах.

Одночасно відбувалося й збільшення чисельності населення окремих міст. Виходячи з наведених даних, навіть за відсутності даних на 1939 р. по деяких містах, аналіз таблиці дозволяє стверджувати, що у Львівській області у 12-ти

містах відзначалося зменшення населення, при цьому тільки у 11-ти фіксувалося зростання чисельності населення. При цьому, зменшення чисельності населення йшло більше всього у малих містах й склало не менш 54,6 тис. осіб, у середньому по 4,55 тис. осіб на кожне з цих міст. В той же час, зростання чисельності населення фіксувалося по великим містам і промисловим центрам (виключення – Трускавець). У 11-ти містах області чисельність населення усього зросла на 107,1 тис. осіб, тобто в середньому по 9,74 тис. осіб на кожне з цих міст. Найбільше зростання чисельності населення помітно у Львові, де воно зросло на 70,7 тис. осіб, що склало більше 66% від загального зростання чисельності міст області. Ці дані показують, що чисельність населення промислових центрів зростала й за рахунок міграцій населення з малих міст. Проте цього було, звісно, недостатньо, свій внесок у зростання чисельності міст внесли міграції сільського населення, а також прибуття фахівців, номенклатурних працівників та ін. зі східних районів УРСР та Російської Федерації.

В той же час, у Сталінській області тільки у 3 містах фіксувалося зменшення чисельності населення, яке склало усього 8,4 тис. осіб, тобто у середньому по 2,8 тис. осіб на таке місто. Проте переважна частина міст демонструвала значне зростання чисельності населення. Так, у 34 містах області чисельність населення порівняно з 1939 р. зросла на 838 тис. осіб, тобто на кожне з цих міст у середньому припадало зростання по 24,6 тис. осіб. Основну масу цього зростання дали керовані міграції населення з інших областей України, Російської Федерації та ін. республік СРСР й цілком були пов'язані з відбудовою та подальшим розвитком промисловості. Найбільше зростання було зафіксовано у Сталіно, Макіївці, Горлівці, Жданові (Маріуполі), які разом дали 521,9 тис. осіб, тобто більше 62% загального зростання чисельності населення міст.

Проте загальноприйняте порівняння даних перепису 1959 р. з даними перепису 1939 р. не відбиває справжньої картини змін чисельності населення, оскільки не враховує наслідки війни, коли чисельність населення міст значно скоротилася. Так, у м. Сталіно у вересні 1943 р. залишилося 175 тис. осіб [33], у м. Маріуполі – близько 85 тис. осіб [34], у Горлівці – 80 тис., у Макіївці – 15 тис. осіб [35] і т.д. Таким чином, з вересня 1943 р. по січень 1959 р. чисельність населення Сталіно зросло зі 175 тис. осіб до 699,2 тис. осіб, тобто фактичне зростання склало 524,2 тис. осіб. Чисельність населення Жданова (Маріуполя) зросла з 85 тис. осіб у вересні 1943 р. до 283,6 тис. осіб у 1959 р., тобто фактичне зростання склало 198,6 тис. осіб. Чисельність населення Макіївки зросло з вересня 1943 р. по січень 1959 р. з 15 тис. осіб до 357,6 тис. осіб, тобто зростання склало 342,6 тис. осіб. Таким чином, зміни у чисельності населення міст, особливо Східної України, були значно більшими, ніж можна уявити за формальними ознаками і порівняннями.

Особливістю урбанізаційних процесів на Донеччині стала поява нових міст. Статус міста у 1954 р. отримав Докучаївськ, у 1956 р. - Авдіївка, Комсомольське, Курахове, Селидове, у 1958 р. – Вуглегірськ, Гірник, Новогродівка, Кіровське у Сталінській (Донецькій) області, в той час, як на Львівщині нові міста в цей час

не з'явилися. Це свідчило про те, що урбанізаційні процеси на Донеччині йшли вшир, захоплюючи нові території, а на Львівщині зростання чисельності міського населення відбувалося тільки за рахунок його зростання у межах старих, раніше існуючих міст.

Таким чином, незважаючи на прискорення урбанізаційних процесів Сталінська (Донецька) область залишалася найбільш урбанізованою в Україні, як за кількістю міст, так і за чисельністю міського населення, поширення міського способу життя на нові населені пункти, що отримали статус міст, а Львівська область обіймала друге місто за чисельністю міст, проте далеко відставала від Донеччини за іншими показниками. В той же час, Донеччина підійшла майже до межі можливого подальшого зростання чисельності міського населення, а Львівщина мала можливість й надалі нарощувати цей показник, що залежало від подальшої індустріалізації регіону.

РЕЗЮМЕ

У статті на основі вивчення літератури та джерел досліджуються особливості урбанізаційних процесів в Україні аналізується хід урбанізаційних процесів в Сталінській (Донецькій) і Львівській областях в 1950-е гг. Особливу увагу приділено аналізу даних всесоюзного перепису 1959 г. Показано вплив політичних та економічних чинників на хід урбанізаційних процесів, їх особливості в областях.

Ключові слова: Україна, регіон, міста, урбанізаційні процеси, реформи.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе анализа литературы и источников рассматривается политика советской урбанизации в Украине, дается анализ урбанизационных процессов в Донецкой и Львовской областях в 1950-е гг. Особое внимание уделено анализу данных всесоюзной переписи 1959 г. Показано влияние политических причин на ход урбанизационных процессов, их особенности в областях.

Ключевые слова: Украина, регион, население, численность, естественный и механический прирост.

SUMMARY

In article consider the soviet police of urbanization of Ukraine in in 1950 years, in his storage quantity and other. As for analysis urbanization processes in Donetsk region and Lviv region. Shown changes dynamics quantity of population in towns. The conclusions on the nature of influence of political and economical factoris into changes quantity of population, on the processes urbanization in Ukraine. Shown changes dynamics quantity of population in 1959 years. The conclusions on the nature of influence of political factoris into changes quantity of population, natural and mechanical increase.

Keywords: Ukraine, Donetsk region, towns, urbanization, processes, region, population, reconstruction, natural and mechanical increase.

Примітки:

1. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / Панченко П.П., Плющ М.Р., Шевченко Л.А. та ін. – К.: Либідь, 1997. – С.77–120.
2. Історія України / Думко Ф.К., Столбуненко М.М., Красовський В.М. та ін. – О.: „Астропринт”, 2003. – С.466–483.
3. История рабочих Донбасса: в 2 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1981.
4. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів. - К. : УВС, 1996. – 208 с.
5. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. - К.: Вікар, 1999. -737 с. 6. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип’якевича НАН України, 1996. – 448 с.
7. Падалка С.С. Україна 60 — 90-х років ХХ століття. Державність в історичній площині тоталітаризму/ С.С.Падалка.- К.: Медицина, 2000. — 389 с.
8. Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.)/ В.О. Романцов. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 219 с.
9. Шелест Д.С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1950-1970 гг.)/ Д.С.Шелест. – Днепропетровск: Промінь, 1971. –186 с.
10. Пономарьов А.П. Сучасна сім’я і сімейний побут робітників Донбасу. 1950 – 1975 рр./ А.П. Пономарьов – К.: Наукова думка, 1978. – 143 с.
11. Заблоцька К.В. Заробітна плата робітників важкої промисловості України протягом 60-х – першої половини 80-х років / К.В.Заблоцька // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – 3/4 (11/12). – С.170–175.
12. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999): Навч. посіб. / А.О. Саржан.– Донецьк: Сталкер, 1999. – 463 с.
13. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення у другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 р.)/ Л.В.Ковпак. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 250 с.
14. Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття/ Б.Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
15. Удод О. Про історію повсякденності / О.Удод // Бористен. – 2000. – № 4 (106). – С. 9-10
16. Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954)/ О.В.Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2004. – 482
17. Черкес Б. Архітектура України напередодні ХХІ століття/ Б.Черкес // Архітектурний вісник. - № 3-4 (9). - 1999. - С. 6-12.
18. Луганск: Исторический очерк. –Донецк, 1969. – 138 с.; Донецк: Историко-экономический очерк. – Донецк, 1969. – 112с.; Запорожец М. Я. Макеевка: Историко-краеведческий очерк / М.Я.Запорожец. – Донецк, 1978.- 137с. та ін.
19. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики/

- Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2004. - №3. – с.21-38.
20. Глуханова Г.Л. Демографические аспекты урбанизации Украинской ССР в 1959-1989 гг./ Г.Л.Глуханова //Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши). – Сб. научных трудов. – К., 1992. – С. 83-141.
21. Андрощук О.В. Політика перейменувань об'єктів адміністративно-територіального поділу в УРСР в 40-6—ті рр. ХХ ст.: мета, механізм реалізації, наслідки / О.В.Андрощук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). – Вип.22-23.- К., 2—3.- С.166-187.
22. Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) . – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук/ Т.М.Пронь. – Донецьк, 2005.
24. Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950 – 1960-ті рр.). – Рукопис. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук Інститут історії України НАН України/ Н.М. Хоменко. – Київ, 2008.
25. Алфьоров М.А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945-1991 рр. Монографія/ М.А.Алфьоров. – Донецьк: Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012.- 555 с.
26. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.) Монографія/ М.А.Алфьоров. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. - С.174.
27. Івченко А. Міста України. – К.: НВП «Картографія». – 1999. – С.31-39. (двох томах), т.2 - К.: Наукова думка, 1967.- С. 22.
29. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. - М., «Госстатиздат», 1963., с.22.
30. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970)/ Жученко В., Стешенко В. – К., 1977, с.67.
31. Таблицю складено за: Івченко А. Указ. праця, с.25,31.
32. Таблицю підраховано і складено за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 т.: В 7 т. – М.: Статистика, 1972. – Т.І: Численность населения СССР. – С.14-15; Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 т. – М.: Финансы и статистика, 1990. – С.14.
33. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – с. 107.
34. Держархів Донецької області. – Ф.19. – Оп.1. – Спр. 31. – Арк.55,69.
35. Там само. – Ф.79. – Оп.4. – Спр.2. Арк.1.

Рукопис до редакції надійшов 03.10.2013 р.